

“מות המית את בעל”: מציינים בדרך אפית את סכנת הכליון. ומכאן שנצחוננו הסופי של בעל מוכרח להת- בטא בסיפור על תקומתו לתחיה, ורק לאחריה מתחילה תקופת שלטונו העליון של בעל אשר שם גבול לכו- חות ההרס של מות ושר-שליים.

אחד, שבו כל כוחות ההרס נסתמלו בדמות שני אלים מות ושר-שליים. ולפיכך יש לראות במיתוס זה הת- קדמות דתית גדולה ביחס למיתוסים המרובים הקוד- מים. כדי לבטא את המלחמה של המוות בחיים ואת הסכנה של כליון העולם ע"י כוחות ההרס יש למיתוס, הבנוי מיסודות עלילה בלבד, רק אמצעי אחד והוא:

ליד ספרו של י. י. גולדציהר: 'הרצאות על האסלאם'

מאת ח. ז. הירשברג

יצחק יהודה גולדציהר: הרצאות על האסלאם, בעריכתו המדעית של מאיר פלסנר, בצירוף הערות והקדמת המתרגם (י. י. ריבלין) ואחרית דבר מאת המהדיר. מוסד ביאליק, ירושלים תשי"א, 328 ע'

שהותעו על ידי הכותרת 'מהדורה מעובדת',¹ אולם לאחר עיון נתברר לי, שאין לטעון עליו. וכי מה יוסיף ומה יתן 'מתקן', שאינו בעל שיעור קומתו של גולד- ציהר, זה ענק המחקר; בייחוד כשמדובר באחת מיציי- רותיו המבוגרות, בה קיפל וסיכם בפשטות קלאסית ללא גיבוב ומלל ולהג את פרי מחקריו במשך ארבעים שנה ומעלה?

מאותו פרק זמן לא פעם הפכתי בספר זה — במה- דורתו הראשונה, ותמיד מדי קוראי בו נתחדשו לי דברים הרבה. ומשהגיעה לידי לפני כמה ימים המה- דורה העברית נתיישבתי והדרגתי עליה כמעט בנשיי- מה אחת ובהרגשה: זאת הפעם קראתיה! והיו הדברים שמחים כשעת נתינתם, והיה הלימוד בהם חוויה בשי- בילי, כאילו לא קראתי ולא עיינתי במשך כל השנים בשום ספר או מאמר על אותם נושאים שדן בהם גולד- ציהר ב'הרצאות' וכאילו לא נרחש בינתיים שום חידוש בבית מדרשו של מדע האסלאם.

אכן אמנות גדולה היא לשקף בספר לא גדול תמונה שלימה ומדויקת של דת המונה כיום יותר משלוש

¹ הכוונה למהדורה שערך אותה פראנץ באבינגר, או פרופסור למדעי המזרח באוניברסיטה של ברלין, והיא יצאה בהיידל- ברג, 1925.

שוב נתיישבתי ליד ספרו של י. י. גולדציהר, הפעם במהדורתו העברית, שיצאה זה עתה, לתקופת שלושים שנה מזמן פטירתו של החוקר (13 בנובמבר 1921). ועדיין זכרני היטב כיצד נזדמנתי לקרוא אותו פעם ראשונה בדיוק לפני שלושים שנה; ואני מפרחי התל- מידים שנכנסו זה עתה ללימודים באוניברסיטה וב- בית המדרש לרבנים של וינה, וכבר בשיעור הראשון שמעתי את שמעו וגדולתו של גולדציהר מפי אחד המורים המובהקים באוניברסיטה, ובמיוחד דברים שבחן של 'ההרצאות', שהן כעין ספר-מבוא וכעין גולת כותרת למדעי האסלאם. וכעבור כמה ימים, כש- התכנסנו בבוקר בבית המדרש לשיעור בתלמוד של רבנו זמורנו ר' אריה שווארץ ז"ל, שמענו מפיו דברי הספד קצרים ונוגעים עד הלב על האי גברא רבא שנפ- טר אמש בכודאפשט. כי כן היתה דרכו של הרא"ש לשתף את תלמידיו בכל דבר חשוב, משמח או מעציב, שאירע בשדה המדע היהודי. אז קבעתי לי 'לימוד' בספרו זה של גולדציהר, ומאותו פרק זמן לא מש הוא משולחני, כאחד מספרי היסוד שכל העוסק במדעי האסלאם חייב לדעתו, ומשיצאה המהדורה השנייה, מעובדת בידי אחד המלומדים הגרמנים, ממש נפלתי עליה, כדי לראות מה חידוש נתחדש בה ומה תיקון תיקן אותו מהדיר. נתאכזבתי, כשם שנתאכזבו רבים,

מאות מליון מאמינים. בששה פרקים מעביר לפנינו המחבר את תורת האסלאם על זרמיה וגווניה. אין כאן משפט מיותר ודבר לא נעדר, כי סוד הצמצום היה גלוי לפניו ואף ידע להשתמש בו.

בפרק הראשון מגולל לפנינו המחבר את תורתו של מוחמד והאסלאם הקדום. אין אנו שומעים כמעט ולא כלום על מוחמד האיש, על מלחמותיו ולבטיו הפנימיים, אך מכירים אנו את דעותיו על עת הקץ, את תפיסת האלוהות שלו, את יחסו למצוות המעשיות. הערכתו של הקוראן, ספר היסוד של הדת, משלימה את התמונה של האסלאם כפי שנתגבש בחייו של הנביא ולפני שיצא למרחבים. עם מותו של מוחמד התחילה התפתחות בכמה וכמה כיוונים ולכל אחד מהם מוקדש פרק בפני עצמו. לשם הרצאה שיטתית של הבעיות.

הפרק השני עוסק בהתפתחות החוק ודרכי הסתגלותו לצרכים החדשים ותנאי החיים, כפי שהלכו והשתנו עם מסע הכיבוש של זרם הבדווים שפרצו צפונה אל עבר פרס וארץ־ישראל; מערבה עד חופי האוקיינוס האטלנטי, ובמזרח הגיעו עד הודו; ובדרכם נתקלו בתרבויות קדומות ומפוארות, מלאות תוכן ורוח חיים. לשם התאמתו של האסלאם לתהליכי החיים נוצרו כלים חדשים, מוצקים וגמישים כאחת: החדית היא מסורת ההלכה, שבאה בשרשרת הקבלה איש מפי איש עד הדורות הראשונים של המאמינים שלמדו מפי חבריו של מוחמד, ועד אותם חברים עצמם ולמעלה מזה עד הנביא. באמצעות הדפוסים המקובלים של החדיתיים סיגל האסלאם לעצמו הרבה ערכים, שהיו זרים לו מלכתחילה וחדרו אליו תוך מגע עם דתות ותרבויות המזרח.

אמצעי שני, שהיה לברכה רבה בשביל קידום ענייני האסלאם, הוא עקרון ההסכם הכללי של קהל המאמינים. מנהג שנתקדש על ידי רוב המוסלמים דין הוא ואין להרהר אחריו ולבדוק אחר שרשיו, כי ודאי ש־אמת ויציב הוא. לא ייתכן שתדבק טעות בדבר שבאה עליו הסכמתם של קהל המאמינים.

ועוד מקור שלישי חשוב לחידושים בחוק הדתי: הוא המחקר החפשי של הגדולים בין מורי ההוראה, הסקת הלכה חדשה אליבא עיון מעמיק במקורות. אמנם גם אין החכם, המוג'תהד, מחוסן נגד טעות ואין להוראותיו אותו המשקל כמו להסכם, אולם חשוב הוא כלל זה כמקור פורה של חקירה חפשית — בניגוד ל'תקליד', כלומר שמירה מדוקדקת ומאובנת על דברי הראשונים ומעשיהם. אבות־ארבע־השיטות (מד'הב) בהלכה המוסלמית: אבו חניפה, מאלך בן אנס, מוחמד

א־שאפעי ואחמד אבן חנבל הם המוג'תהדון, החכמים, המזכרים והמפורסמים ביותר.

לשיטה זו של המוג'תהד, שמלכתחילה השתמשו בה בתחומי החוק והמצוות המעשיות, נודעה חשיבות מיוחדת בהתפתחות האמונות והדעות של האסלאם — והוא תוכן הפרק השלישי שב'הרצאות'. במקצוע זה מורגשת ביותר השפעתם של הוגי הדעות הקדמונים מבין חכמי יוון. והחילוקים בין השיטות השונות בנוגע לחופש הבחירה, קדמות הקוראן, תארייו של אלה; ומלחמת־הדעות הזאת, שהיתה נטושה בין בעלי האסכולות — זעזעו את האסלאם עד היסוד ואף גרמו לרדיפות דמים דווקא בזמן שה'ליברלים' כביכול עלו לשלטון. דגלם בשם חופש הדעות לא מנע אותם מלהורג ציא להורג את מתנגדיהם 'האדוקים' באמונתם השמרנית. והנה דבריו של גולדציהר: "והרי דווקא הם (כלומר מר פילוסופי־הדת הראציונאליסטיים) בנוסחותיהם ה־מנוגדות למושג האורתודוכסי היו המייסדים הראשונים של הדוגמאטיות באסלאם. מי שרוצה שיהיה לו חלק בעולם הבא, חייב לקיים את אמונתו רק לפי נוסחת נוקשות אלה ולא אחרות. ודאי: בהגדרותיהם אלה נתכוונו לקיים התאמה בין הדת והתבונה: אך היו אלה נוסחות נוקשות וצרות, שקבעו הללו כנגד המסורתיות של המאמינים הוותיקים, שלא היתה כבולה בהגדרות ועליהן הגנו בוויכוחיהם הממושכים. עם זה היו בלתי־סובלניים עד כדי קיצוניות" (עמ' 88). וכמה הולם תיאור זה שאיפות ומגמות בכל הזמנים ובכל הארצות!

בעוד שבפרק השלישי השתעשענו במחיצתם של הוגי־הדעות, עולים אנו בפרק הבא במרכבה אל העולמות העליונים של האי־סוף המיסטי, שאליו מגיעים באמצעות סיגופים וצומות. בשורת מחקרים מצוינים, שיצאו גם בצורת ספר, הוכיח המלומד השוודי טור אנדרה (Tor Andrae) מה רבה היתה השפעתם של הסגפנים הסוריים והמתבודדים במדבריות עבר הירדן, מדין וסיני על התהוות האסלאם האמוצינאלי. הנזירים וה'האבלים' האלה ידועים היו למשוררי ערב הקדמונים ואת תיאורם מוצאים אנו לעתים תכופות ביצירותיהם. אולם מאידך גיסא, התבטא מוחמד לא פעם בדברי גנאי כלפי סגפנים אלה (עיון טורה ל"ה, כ"ז; גם ט', ל"א, ל"ד). ביחוד מרובים דברי הגנאי בספרות החדיתיים ומפורסם המאמר המאוחר: "אין נזירות (רהבאנייה) באסלאם, נזירותה של עדה זו היא מלחמת־מצווה" (עמ' 105).

על אף החדיתיים האלה גברה שאיפתם של חוגים

מסוימים להסתייג מהגטיות החילונית, כפי שהן נתגלו באסלאם, כובש העולם. דווקא תוך מגע מחודש עם הנזירות הנוצרית בסוריה ובמצרים נתחזקה הגטיות לסגפנות ולאורח חיים מוסרי, עד שפרצה בזרם אדיר של הצופיות, כלומר התנועה הסגפנית-מיסטיית. שמרובים בה היסודות הניאו-אפלטוניים ורעיונות הו-דיים. אלה הוכנסו לתוך האסלאם באמצעות שיטה פרשנית של רמזים וסודות שבקוראן. אנשי-סוד אלה התארגנו במיסדרים מיוחדים ונבדלו מתוך שאר האנשים בעברם לגור ב'זאוויות', 'ח'אנקות', 'ראבט' ו'תכ' יות' (כולן מלים נרדפות ל'מינזרים' המוסלמיים עם שינויי גוון מסוימים), בדומה לחבורות היוגים ההודיים. מספר ה'פקירים' וה'דרווישים' (כלומר העניים) — הם גופם קראו לעצמם אחים — המאוגדים ב'טריקה' (כלומר 'דרך') הלך וגדל בימי הביניים, ואגודות אחרות, כגון ה'רבאט' שבאפריקה הצפונית, זכו לפירסום רב בשל נצחונותיהן הצבאיים, בדומה למיסדרי הצלבנים.

הזרם המיסטי ינק — נוסף על ההשפעות הזרות — גם ממקורות מוסלמיים, והם שלשלת ארוכה של מאורעות הנעוצים בהיסטוריה של המדינה המוסלמית; והם שגרמו לפילוג פנימי ולהתהוות כיתות דתיות. זרע המחלוקת נזרע עוד בתקופה הקדומה של ארבעת הכליפים ה'ישרים' הראשונים. היתה כת שסברה, כי משרת הכליף מגיעה בירושה לבני משפחתו הקרובים של מוחמד. מועמדם של אלה היה עלי, בנו של אבו טאלב, אחי עבד אלה, אביו של נביא האסלאם. עלי עצמו נשא את פאטמה בתו של מוחמד. מחלוקת זו גרמה להופעת ה'שיעה' (כלומר הכת — הסיעה) הדתית, שנפלגה מהאסלאם הרשמי שהלך אחרי הכליפים מבית אומיה; בעוד שתומכי השיעה הכירו בעלי בתור האמאם (כאן במובן מושל עליון) הראשון של העדה. עלי נרצח ובניו מאשתו פאטמה, חסן וחוסין, היו האמאמים המזכרים אחריו. מותו הטראגי של חוסין עוטר הילה של קדושה כל צאצאי בית-עלי. גם בנו של עלי מאשתו אלי-חנפיה מצא מצדדים, ואף הוא נחשב לזכאי לרשת את כסא הכליפים. חשיבותם והשפעתם המדינית של אמאמים אלה לא היתה רבה במישרים — אולם גדול היה כוחם בחיי הדת של האסלאם, במיוחד בכיורנו ההרסני של פיצול החברה לכיתות מכיתות שונות, שגלחמו אלה באלה ואשר לשם ביסוסן הרעיוני קיבצו לו הרבה מדרכי הסגפנים והצופים ומתורותיהם. "אנשים הנאמנים באמת לחבורה זו, אפשר להכירם לפי גופם שנרזה מתוך מחסור, שפתותיהם שיבשו מצמאון

ועיניהם הדולפות מבכי ללא-הפוגות" (עמ' 146). הצורך להסתתר מפני רדיפות הכליפים גרם לכך, שהסודיות נעשתה לאחד העקרונות של כיתות השיעה והרבה מתורותיהן עטופות לוט הרז. השנאה הכבושה ששנאו את רודפיהם פיתחה בקרבם רוח קנאות נגד כל אלה שהם מחוץ לכת. האמונה באמאם נעשית עיקר דתי מובהק, המצטרף כעמוד ששי לחמשת העמודים של האסלאם האדוק, שהם: א. העדות באל אחד; ב. התפילה; ג. הצדקה; ד. הצום (בחדש רמז'אן); ה. העלייה לרגל למכה. עיקר ששי זה נקרא "אלווי-לאיה", היינו, הדביקות באמאמים; ודבר זה כולל בתוכו גם פרישה (אלבראה) מאויביהם, חובה זו נחשבת ב'אני אמאמי' השיעי כראש ועיקר בין כל שאר החובות הדתיות" (עמ' 148).

והנה דווקא על רקע זה של הדביקות באמאם נתפלגה השיעה עצמה ונעשתה אגודות-אגודות, כיתות-כיתות. טבעי הדבר, שלא תמיד היו כל המאמינים מאוחדים בהערצתם לאישיותם של האמאמים, וכל ענף מצא לו תומכים ומצדדים. וכן קמו כיתות שונות: כת ה'שנים-עשריים', כלומר זו המנחילה את המשרה בשורה ישרה עד לדור השנים-עשר של צאצאי עלי. האמאם השנים-עשר נעלם בהיותו ילד ויופיע רק באחרית הימים כמושיע-מישיח, גואל העולם. לעומת זאת קיימת כת אחרת, ה'שביעיים', המסיימת את שושלת האמאמים הניגלים באמאם השביעי, שנלקח וישוב לעת קץ הימים.

האמאם הטמיר נקרא ה'מהדי', כלומר 'המודרך', על ידי אללה בכל מעשי שליחותו לבריות. גם אמונה זו בביאתו של המהדי נעשתה עקרון דתי מרכזי אצל השיעים על כל כיתותיהם, והוא משפיע גם כעת על חיי יום יום של החברה והמדינה השיעית. אין אלה הפלגים היהודים בשיעה, היא נתפלגה ונתפצלה לזרמים ותת-זרמים שונים, שרובם עברו ובטלו מן העולם, אולם כמה מהם מחזיקים מעמד עד היום — כגון כת הזידיה, הנפוצה במיוחד בתימן. מפת השביעיים הנקראת גם 'אסמאעיליה' נתפלגה הכיתה הדרוויית, שהרחיקה לכת בהאלהתה את אלי-האכס באמר אללה, אחד הכליפים משושלת הפאטמיים (שיעים אסמאעיליים). אמונה זו נתפשטה עוד בחייו של אלהאכס (בעמ' 176 שורה 7 מלמעלה יש לתקן טעות דפוס מצערת: במקום 1071 צ"ל 1017), בקשר לכל זה כדאי גם להזכיר את כת הנוציריים, שהיא יצור אקלקטי של אמונות מיתולוגיות, שיטות פילוסופיות ניאו-אפלטוניות, אמונות נוצריות ושיעיות.

הפרק הששי, בו מסתיים מחזור ההרצאות, הוקדש להתפתחות האסלאם בדורות האחרונים. גולדציהר מנתח בו את מושג הסונה, המנהג המקובל והמקודש של הדורות הראשונים, שהכניס תחת כנפיו במרוצת הימים גם הרבה מנהגים חדשים שנחשבו בראשונה ל'בדעה', כלומר חידוש רע המתנגד למנהג הקדום והטוב. ברור, שגמישות זו היתה לטובת החיים הדתיים, שלא התאבנו בצורותיהם הישנות, אלא קיבצנו לו דחיפות חדשות ורעיונות חדשים. דרך אחרת לאי-שור החידושים היתה הפתווה, כלומר – תשובה על שאלה שנשאל חכמי-דת מוסלמים. "בחסותם של כתבי-הרשאה תיאולוגיים כאלה, ניתנה זכות-קיום, ללא הפרעה, לחידושים, שנשתרשו בחברה האסלאמית למן המאה הי"ח (אולי ראשית כל עם הנהגת הדפוס בקושטא בשנת 1729)... הנה למשל משתדלים עכשיו בכל הדרכים להעלות סברות חריפות, כדי להתיר גם בש"ביל המוסלמים הקפדן את השימוש בהזוהי-ביטוח... על מכשולים דומים נצטרכה להתגבר הלמדנות התיאולוגית גם לגבי קופות-החיסכון... המופתי המצרי שייך מוחמד עבדו, שמת בשנת 1905, בפאתווה מלאה דיון למדני מצא את הדרכים כדי להוכיח, כי העסק של קופות-החיסכון וההכנסות מרווחיהן של חברות-המניות מותרים לציבור האסלאמי על-פי הדין, כדרך שעוד קודם לכן פירסמו הבריו שבקושטא פאתוואות שאיפשרו לממשלה העותומאנית על פי ההלכה להוציא איגרות-חוב ממשלתיות נושאות-ריבית" (עמ' 186).

מגמות המחדשים נתקלו עוד בימי הביניים בהתנגדותם הנמרצת של שומרי המסורת הטהורה באסלאם. אלה התנגדו לאותן הצורות העממיות שלבש הפולחן באסלאם, כגון הערצת הקדושים, השתטחות על קברים וכדו'. בסוף המאה הי"ח קם ל'מטהרים' אלה לוחם חשוב, הוא עבד אל-והאב, שמצאצאיו הוא עבד אל-עזיז אבן סעוד, המושל הנוכחי של ערב הסעודית. בפרק זה מצא גולדציהר גם מקום לסקור את הזרמים החדשים באסלאם, שלבסוף נתרחקו לגמרי מהמקור: הבאבים והבהאים, תלמידיו של בהא אללה, הקבור בקירבת עכו. גם בהודו קם חוזה, שיצר שיטה חדשה בתפיסת האסלאם: מרוא גולאם אחמד, מחדש הכת שהופיע בקדיאן, פנג'אב, וחולל את תנועת האחמדיה שמעקרונותיה החשובים: אהבת השלום והאמונה; מייסד הכת היה נביא ואולי אף למעלה מזה. רק מקום מועט הוקדש לתנועת המודרניזם בהודו. ולתנועה הפאן-אסלאמית יש רמז במלים ספורות. מחוללה ג'מאל אל-דין אל-אפגאני לא נזכר כלל.

ברור, שלפני קריאת הספר עלולה אצל רבים להתעורר השאלה: האם כדאי לתרגם היום ספר מדעי שיצא לאור לפני ארבעים שנה? לגבי 'ההרצאות' מותר להשיב במצפון נקי בחיוב מוחלט! הרי כאן לפנינו תמצית מזוקקת של עבודת מחקר ראשונית שנמשכה ארבעים שנה ומעלה, ושל עיון מעמיק במאות אלפים כתבי-יד ודפוסים, ושל עשרות מאמרים וספרים פריי-עטם של גולדציהר ואחרים שנופו בי"ג נפה כדי לתת לפני הקורא את הסולת. ספר זה ראוי היה לתרגום לעברית כמות שהוא, בלי עיבוד ושינוי תוכנו העיקרי. אין זו שאלת יראת כבוד, אלא גם הרגשת האחריות הרבה לגבי יצירתו של חוקר גדול, ויש לשבח את המהדיר שמסר את 'ההרצאות' לקהל העברי בדמותן העיקרית כפי שיצאה מתחת ידו של גולדציהר. התלמיד הנכנס למקצוע יוכל להשלים לא-חר מכן את ידיעותיו על פי מחקרים חדשים. הקורא המשכיל הרוצה להכיר מה מצב המחקר בבעיה מסוימת בימינו, ימצא רמזים לכך בהערותיו של המהדיר. לשם הדרכה נוספת אולי כדאי היה לצרף בסוף הספר ביבליוגראפיה קצרה של הספרות החדשה, השתדלנו למלא את החסר על ידי תוספת מבחר ספרים מסודרים לפי הפרקים של הספר, שיצאו בשנים האחרונות, ומאיוזו סיבה שהיא לא נזכרו בהערות – עד כמה שאני רואה. ייתכן שדבר זה יירצה בעיני הקורא – במיוחד לגבי הפרק הששי, העוסק בבעיות אקטואליות.

ברכה רבה צפונה בספר לקורא העברי המתעניין בבעיות הדת והתרבות הרי ינק האסלאם הקדום, כפי שהוא משתקף בספרות העתיקה, הרבה ממקורו ישראל. דבר זה בולט לא רק בחלקים הסיפוריים של הקוראן והפירושים עליהם, אלא גם בחלקים המשפטיים. גם בתהליך ההתפתחות המאוחרת יש הרבה קווים משותפים בין יהדות ואסלאם, המותנים בדמיון הרב שבאופי שתי הדתות. מושג התורה-שבעל-פה שקיבלו בקבלה בדורות המאוחרים מצוי גם באסלאם. אף בהתפתחות המאוחרת של השאלות-ותשובות הפתווה המוסלמית יש דמיון רב לנו. הבעיה כיצד לתאם ולגשר בין חוקי הדת המקובלים ובין צרכי החברה המודרנית היא משותפת כיום ליהדות הדתית ולאסלאם – שהוא כולו דתי.

אמנם אין להגזים בזאת ועלינו לתת את הדעת לא רק על הדומה אלא גם על שאינו דומה. יש גם דברים, שבאו אלינו באמצעות האסלאם (הפילוסופיה הדתית) ויש בקורות האסלאם קווים חסרים לגמרי ביהדות, כגון התופעות של סגפנים וצופים, הכיתות הדתיות

"אמנם בספר עלה איחיא על מדורת האש" (עמ' 132 למטה). הקורא שאינו בקי ביותר בעניין עלול לחשוב שאותו 'איחיא' בן-אדם הוא (אף על פי ששם החיבור [איחיא עולם אלדין] כתוב באותו עמוד גופו). במקור הגרמני (מהדורה א' עמ' 180; ב' עמ' 182) אין מקום לטעות כזאת גם מפני שמדובר שם על "der Ihja" עם מלת הידיעה וגם מפני ששם הספר בא בהדגשה. המשפט "Der Gottesdienst der Mutakallimun besteht in Ketzerriecherei" (מהדורה א' עמ' 184; ב' עמ' 186). תורגם (עמ' 135): "עיקר עבודת האל-הים של המתאכאלימון מטילה חשד של כפירה". משפט שאין להבינו. והתרגום הוא פשוט בהחלט: עבודת האלהים של המתכלימון היא — לחשוד (את זולתם) בכפירה. בעמ' 206 תלוי באוויר המשפט על הרוזן גואר, ההיסטוריון של אכבר. בלשון העב-רית יש להימנע משימוש בתואר 'מוחמדי' — אף אם הוא בשימוש בלשונות אירופה. המוסלם אינו מכיר תואר כזה, אינו מודה באפשרות לגזור את שם הדת משמו של מוחמד ואף סולד משם זה. והרי גם אנו לא נשתמש בתואר 'מושיי' אף אם אנו רגילים לדת משה', כשם שהמוסלמים מדברים על 'דין מוחמד'. פעמים יש להקשות על הביאורים שניתנו תוך תר-גום מלים ערביות או בשוליהן: בעמ' 100 אנו מוצ-אים ליד המלים: מגאנים כתירה — (הזדמנויות רבות [ההדגשה משלין] לשלול שלל), וברור שה-קורא יבין כי זהו תרגום המלים. האם לא היה טוב לתרגם בעקבות המחבר 'שלל רב'? בעמ' 101 בא בשולי המשפט: הנביא כינהו בשם שליח (חוארי). ההסבר: כך נקרא שליח ישו. הקורא עלול להסיק מכאן, שהאדם שעליו מדובר נחשב על ידי מוחמד לשליחו של ישו, בעוד שהמסביר (אגב, מי הוא?) הת-כוון לתת פירוש בלשני (לא מדויק!) של המלה חוארי, שאין כאן המקום להאריך בה. אך אם נשווה ליקויים אלה — אם בכלל מותר לכנו-תם כן — עם מה שקרה לתרגומים אחרים של 'ההר-צאות', נראה שהם באמת קלי ערך. כי לא האיר המזל לתרגומי ההרצאות! התרגום לאנגלית, שיצא על ידי מוסד כה מכובד כאוניברסיטה של ייאל בארצות הבר-רית, נדון לגניזה בשל השגיאות המרובות שבו. התר-גום לעברית של א"ז רבינוביץ (תל-אביב תרפ"ז) הוא עיבוד חופשי של המתרגם. התרגום לערבית (קאהרה 1946) — לרבות חלק מהמקורות הערביים! — נעשה מכלי שני (התרגום הצרפתי). אכן בכל זאת משהו מאותה 'שלא-מזליות' דבק גם במהדורה העברית.

בתוך האסלאם וכיוצא באלו. וכן יש גם הרבה באמונה העממית היהודית של עדות המזרח, שהושפע ממקור מוסלמי. כוונתי במיוחד למנהגי ההשתטחות על קברי קדושים, אמונות משטח המאגיה ועוד.

עניין מיוחד יש בספר זה לאדם מישראל, המתעניין בבעיות המיעוטים במדינתנו ובמזרח התיכון בכלל. כאן מקבל הוא ידיעות ממקור ראשון, העלולות להס-ביר לו הרבה תופעות בחיי העמים הסובבים אותנו מכל עבר, ובחיי העדה המוסלמית השוכנת בקרבנו. ניתוח הזרמים הדתיים באסלאם מתוך עקיבה אחרי כיווני התפתחותם מסביר את התופעה התמוהה לכ-אורה, שהשקפות פוליטיות מתקדמות אינן משפיעות על יחסו של המוסלם לענייני דתו — ומאידך גיסא הופש דתי וליבראליות דתית אינם זהים כלל עם לי-בראליות בעניינים פוליטיים.

אין לנו כיום מאנשי השיעה בגבולות המדינה. אלה היו מן הקנאים ביותר, ישבו בגליל העליון המזרחי, כמעט על גבול הלבנון, וכולם עזבו את הארץ. לעומת זאת נשארו הדרוזים בכל המקומות, שישבו בהם מאז. בראש הכרמל המערבי יש ישוב מבני כת האחמדיה, שנוסד בעקבות פעולתה המיסיונארית של עדה זו. בזמן האחרון נתבסס מחדש מעמדה של חיפה כמרכז הרוחני של בני העדה הבהאית העולמית. לארץ-ישר-אל, בשטחים שהם כיום בגבולות מדינתנו, לא נודעה במאות האחרונות חשיבות בתנועת המיסדרים הצר-פיים והדרווישים; אמנם נשארו עדיין שרידים של כי-תות אלה בעכו ובמשולש הישראלי. וכל מי שרוצה לשאוב ידיעות על תנועות אלה ממקור ראשון חייב לקרוא את ה'הרצאות'!

אבל הספר נקרא בעונג רב לא רק בגלל תכנו הע-שיר; ראוי לשבח הוא גם מבחינת הסגנון וליטוש הל-שון, העולים אף על המקור; שהרי ידוע, שדווקא בספ-רות המדעית הגרמנית לא היו מקפידים ביותר על הצד הספרותי ולא היו מפנקים את הקורא על ידי עריכת הסגנון, כשם שמפנק אותנו מוסד ביאליק. איני יודע למי יאה במיוחד השבח על כך: למתרגם פרופ' י. י. ריבלין, לד"ר א. פורת וד"ר י. מן, שעסקו בערי-כת הסגנון, קשה ביותר היתה מלאכת התירגום של ההערות וסיגנון, שבה טרחו המהדיר מ. פלסנר ומ. ינון. ובכן, יוכנסו כולם תחת חופה אחת ויבואו על הברכה!

אמנם המבקר שמלאכתו לחפש אחר פגמים — ואיה המבקר, שאינו להוט אחר כך — ימצא פה ופה מקו-מות, שאפשר לתהות עליהם. והרי כמה דוגמאות:

מסויימת את המעוות, בצרפו בסוף הספר מילון למונחי-הים ועניינים אסלאמיים ומפתח העניינים והשמות מאת ד"ר נ. בראון, שהשתמש בתעתיק המקובל. עבור-דתו של נ. בראון — אף אם כרגיל במקרים כאלה, יש שפעמים חסר ערך במפתח, — היא מועט המחזיק את המרובה וראויה לציון מיוחד.

צורתו של הספר נאה, דבר שהתרגלנו אליו בהר-צאות מוסד-ביאליק והוא נחשב לטבעי ומוכן מאליו. אך אם נשווה את 'ההרצאות' בעברית ללבושן במקור, תיכף נעמוד על ההבדל לטובה. בעברית ניתן תוכן נאה בכלי הנאה והיאה לו.¹

הפרק על יצחק יהודה גולדציהר, שהוא אחרית דבר מאת המביא לבית הדפוס מאיר פלסנר, קובע ברכה לעצמו. אין זו סתם ביוגרפיה של מחבר בצירוף פרטים על ספרים שפירסם. לפנינו ניתוח מעמיק של אישיותו הדגולה של גולדציהר ומפעלו המדעי. פלס-נר לא הסתיר דבר והצביע על העננים שהעיבו את שמי חייו של גולדציהר בגלל יהדותו. אמנם חלקו לו בבודפשט את כל הכבוד, שאפשר לחלוק למלומד — אבל האפשרות החמרית לעסוק באין מפריע במחקריו ניתנה לו רק משהגיע לגיל של 54 שנה. עד אז תלויה היתה פרנסתו בתפקידו כמוכיר הקהילה המתוקנת בעירו ובמשרה חלקית של הוראה במקצוע הפילוסופי-יה של הדת בבית המדרש לרבנים — שבה עמד עד יום מותו. וייתכן שלא את כל הנטל יש לזקוף לחוב-תה של האנטישמיות בהונגאריה. גולדציהר עצמו הת-אונן לא פעם על יחסם האדיש של חכמי ישראל כלפיו. הרי שמהו תלוי גם במזלו של אדם! — אכן מתוך מאמרו של ש.ד. גויטיין 'גולדציהר לפי מכתביו' (בס-פר הזכרון משנת תש"ח) למדים, שהוא עצמו הגה הר-בה במדעי היהדות, אלא שלא הספיקה לו השעה ליתן סיכום מרוכז של מחקריו במקצוע זה המפורים בכמה וכמה כתבי-עת.

מעניין ואופייני עוד פרט אחד: גולדציהר לא זכה

¹ כמעט ולא מצאתי שגיאות דפוס. שיבוש אחד יש לזקוף על חשבון הרהיטות: מע' 195 עד עמ' 201 מדובר בכותרות המשנה על תנועת הבאבים והוואאבים — בעוד שהכוונה לבהאים; שיבוש החוזר גם בהערות עמ' 282 — הפעם הכתיב הוא הוואבים.

² אולי לא מן המותר לצייין כאן, שג. היה אחד מחוקרי האס-לאם ההיסטורי המועטים, שדבריו תורגמו לשפה הערבית. תרגום ספרו על 'הזרמים בפירוש הקוראן' יצא בקאהרה בשנת 1944 — עוד לפני תרגום 'ההרצאות'. ברור, שהמתרגם לא הזכיר כלל שהמחבר יהודי.

כוונתי לתעתיק האותיות והמלים הערביות. ראשית כל, קבע ועד-הלשון כללים לתעתיק מערבית. אף אם נקבל שהמו"ל או המהדיר לא רצו מאיזו שהיא סיבה לנהוג לפי כללים אלה — מחובתם היה לתת לוח התעתיק משלהם. הרי בצורה שהמלים הערביות מודפסות בספר באותיות מרובעות, כמעט שקשה לה-כירן! ייתכן שאפשר להסביר חידושים כאלה בדוחק, אולם כלל אחד מחייב אף את המחבר: עקיבות! יש מקומות, שבהם הוכנסו אמות הקריאה (נוסף על הניקוד) ויש שלא הוכנסו. למה, דרך משל, כתוב ית-ריב בלי א (עמ' 14) וקאלב (עמ' 22) או תאקווא (שם) עם א? למה צאלאת (עמ' 23) ולעומת זאת זפאת (עמ' 24)? למה אבו הוריירה? כנראה כדי שמי שאינו בקיא בשמות יקרא הוריירה? למה לפעמים חדיית (עמ' 34, 35, 36) ולפעמים חדיית (שם שם)? ועוד ועוד קושיות כאלה! אני מבין, שבסידור מכונה לא קל לתת את כל הסימנים הדיאקריטיים, אבל מוסד ביאליק יודע להת-גבר על קשיים גדולים מאלה. אפשר היה לסדר בשולי הנוסח שתיים או שלוש פעמים את המלים הזרות בסי-דור יד בסימנים דיאקריטיים ובניקוד מלא — כדבר שנעשה לגבי מלים לועזיות לא שמיות באותיות לא-טיניות — ואז בוודאי שהקורא העברי היה יודע להגות את הדברים כהלכתם כרצון המהדיר (עמ' 309). יש לחשוש, עד שהקורא יגיע למילון המונחים והעניינים האסלאמיים ולמפתח העניינים והשמות ילמד לשבש הרבה את הדברים. ושבשתא כיוון דעל על. איני רוצה כלל להזכיר את הרושם המוזר, שתעתיק כזה עושה על איש המקצוע! *

קשה לקבוע מי אחראי לכגון אלה, מאחר שכפי שר-אינו טיפלו בספר יותר מאדם אחד. בדיעבד לפי דין תורה כולם פטורים, מכיוון שאף אחד לא עשה מלאכת איסור שלימה. מוכן אני להסכים שיתכפרו בקופיא, מתוך הסתייגות ברורה, שמלכתחילה אסור לנהוג כך, ראה הזהרתיך!

כאמור השתדל המו"ל (או המהדיר?) לתקן במידה

* כאן מצא המבקר מקום לגבות את חובו על פגיעות מעין אלה בספרו היפה של א. א. רייפנברג: 'מלחמת המזרע וה-ישימות', שהוציא מוסד ביאליק בתש"י. והרי כמה דוגמאות (לא כולן!) הלקוחות מעמוד אחד (113): 'מס גולגולת (יצי-עא') (!) הכוונה לג'וזיה; חאראג' — במקום ח'ראג'; חאליפים במקום כליפים; או ח'ליפים; 'החאליף חישם' במקום הכליף השאם; 'יעויד' — הכוונה יויד; העבודה! שעה תהיתי עד שהבינתי מה זו 'ציעא' וכיצד נוצר יצור משונה זה ומי הם חישם או יעויד!

ספרותית. רק בשנת תש"ח פורסם בבודפשט על ידי תלמידיו ומוקירי שמו החלק הראשון של ספר לעילוי זכרונו. החלק השני עדיין מחכה לגואלים. אכן גם זה סימן! גולדציהר בחייו ובמותו לא היה זקוק לאותה ההערכה המצויים.

מתנה זו של מוסד ביאליק שנתן לנו את 'ההרצאות' בשפה העברית מדובכת שפתי ישנים ומציבה לגולדציהר, שעסק גם באסלאם וגם במדעי היהדות — בייחוד בתחומים שבגבוליהם — וששימש בשני כתרים באוניברסיטה ובבית-מדרש לרבנים, יד ושם בקרב העם השוכן בציון; שם עולם בלשון עם עולם אשר לא יכרת!

בחייו ובמותו לספר-מתנה משל אחרים, הראוי לשייך עור קומתו, כדוגמת הספרים, שהוגשו למלומדים שלא הגיעו לקרסוליו. שנתון אחד (כ"ו) של *Zeitschrift für Assyriologie* ושתי חוברות של השנתון הכ"ז, שהוקדשו לו, בהיותו בן שישים, לא נכנסו לספרות המדעית כספר יוכל של גולדציהר. לאחר מותו העריך ק. ה. בקר את מפעלו המדעי של גולדציהר, ואת גודל אישיותו, הערכה מלאה ונלהבת, העולה גם בהיקפה ובתכונה העשיר על שאר ההספדים שאספם יחד בספרו 'מחקרים אסלאמיים' / הלק ב', אך לא הוא ולא אחרים מידידיו הדגולים של גולדציהר במקצוע מדעי האסלאם לא הספיקו להציב לו מצבת עדות

הדרכה ביבליוגרפית בדבר פרסומים, שיצאו לאור בשנים האחרונות:

A. J. ARBERRY : *An Introduction to the History of Sufism*, London, 1947.

לפרק ה :

D. M. DONALDSON : *The Shi'ite Religion, A History of Islam in Persia and Irane*, London, 1933.

B. LEWIS : *The Origins of Isma'ilism*, Cambridge, 1940.

P. K. HITTI : *The Origins of the Druze People and Religion*, New-York, 1928.

לפרק ו :

L. STODDARD : *The New World of Islam*, London, 1932.

MOHAMMAD IQBAL : *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Oxford, 1934.

W. MILLER : *Baha'ism, its origin, history and teaching*, New York, 1931.

MIRZA BASHIR ud-DIN MAHMUD AHMAD : *Ahmadiyyat or the true Islam*, Qadyau, 1924.

MUHAMMAD ZAFRULLAH KHAN : *Moral Principles as the Basis of Islamic Culture*, Washington,

[בלי שנה]

MUHAMMAD ZAFRULLAH KHAN : *My Faith*, Washington, [בלי שנה]

ספרי מבוא כלליים :

א. נ. פולק : דברי ימי הערבים, ירושלים תש"ו.

ה. ה. הירשברג : ישראל בערב, תל-אביב תש"ו.

B. LEWIS : *The Arabs in History*, London, 1950.

לפרק א :

TOR ANDRAE : *Mohammed, the Man and his Faith*, London, 1936.

ןהספר יצא בשנת 1930 בשפה השוודית ותורגם גם לגרמנית, ספרדית, איטלקית וצרפתית.

לפרק ב :

צבחי מחמצאני : פלספת א-תשריע פי אל-אסלאם, בירות, 1946.

J. SCHACHT : *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford, 1950.

לפרק ג :

A. J. WENSINCK : *The Muslim Creed*, Cambridge, 1932.

A. S. TRITTON : *Muslim Theology*, London, 1947.

L. GARDET et M.M. ANAWATI : *Introduction à la théologie musulmane*, Paris, 1948.

לפרק ד :

H. MASSE : *Croyances et coutumes persanes*, Paris, 1938.